

Kolning och tjärbränning

Att tillverka träkol i milor har varit aktuellt i våra skogar under lång tid. Det var smederna som hade behov av kol och som också troligen tillverkade sitt kol själva. De första milorna var troligen gropmilor. Man grävde en avlång grop i marken som fylldes med ved och täcktes med mossa, granris och den jord man fick upp när man grävde gropen. En liten öppning i vardera änden av gropen tjänade som tändhål och draghål. Hur det hela skulle skötas för att få fram träkol ur denna anläggning hade de säkert erfarenhet av i sitt arbete med järnframställningen i blästorna. Min personliga åsikt är att de allra första träkolen tillverkades i just dessa järnframställningsugnar.

Att tillverka tjära ur kådrika tallstubbar och andra kådrika delar av tallar är också en mycket gammal hantering. Det sker i s. k. tjärdalar på i princip samma sätt som i en mila med den skillnaden att i en mila undviker man de kådrika delarna av trädet, men i en tjärdal är det de kådrika delarna som används. En tjärdal ger också träkol av kvalité som i alla tider har varit mycket efterfrågade av smederna. Tjära har varit en mycket användbar produkt ända in i våra dagar alltifrån till att märka fåren med innan de släpptes på bete till att impregnera båtar, spåntak, körredskap och andra trädetaljer. Det finns fortfarande tecken, ritade med tjära över dörrarna i gamla hus för att hindra mindre önskvärda väsen att komma in. Även inom folkmedicinen var trätjära en ofta använd produkt.

Tjärbränning. Bond Mats Andersson och hans söner Erik och Per.

Foto: Bond Johan Andersson

När bergmalm började användas för att framställa järn blev efterfrågan och behovet av kol stort. De små husbehovsgroparna räckte inte till. Man började att anlägga milor där veden låg på ett korslagt golv direkt på marken med kraftiga timmerstockar som markerade sidorna. När en sådan milbotten skulle nyanläggas sökte man en lämplig backslutning med hård fast mark, gärna vid en bäck eller annan vattensamling. Vattnet var nödvändigt när milan skulle rivas ut för att släcka den eld som alltid fanns i kolen. Lutningen av milbotten borde vara ca en aln från lägsta punkten till den högsta. Lutningen gjorde att om milan tändes vid den lägsta punkten och fick dra sig snett uppåt fick man bättre drag och större möjlighet att dirigera värmen med de olika dragöppningarna. Milans båda ändar förstärktes ofta med en stenmur eller någon form av träkonstruktion.

När milbotten var klar gällde det att bygga upp milan på rätt sätt för att den skulle kola utan allt för besvärliga vaknätter under de tre veckorna som det tog att kola en liggmila. Att bygga upp en liggmila var inget nybörjarjobb. Här var det kolarens mångåriga erfarenhet som avgjorde om milan skulle bli den behagliga arbetsplats som man hoppades eller om det skulle bli veckor av sömnlöshet och hårt arbete. Oftast var det flera personer som skötte milan, i varje fall under de mest kritiska perioderna av kolningsprocessen. En ensam person kunde ju inte klara sig utan sömn

alltför länge. Det gällde att lägga veden så tätt som möjligt och att placera dragöppningarna rätt. Stybningen av milan var kanske det allra viktigaste arbetsmomentet för en lyckad kolning. Stybningen avsåg att täta milan så att ingen luft skulle komma in utom vid de av kolaren kontrollerade öppningarna. Man började med att täcka milan med granris, men ofta hade man även ett lager mossor under riset. Nu gällde det att ösa på jord av rätt kornighet. Grus och sand var odugligt, det tätade inte tillfredsställande. Stybben fick inte på något ställe understiga en fot i tjocklek. Stybb måste också finnas lätt tillgängligt under kolningens gång. När milan började slå var det inte tid att börja leta efter lämpligt material. Man brukade lägga upp små högar av stybb runt foten av milan, dels var det nära till hands och dels hindrade värmen från milan stybben att frysa ihop. Om milan slog och det bara fanns frusna klumpar av stybb då kunde katastrofen vara nära. Allt eftersom milan sjönk ihop gällde det att se till att stybben följde med. Det fick inte bli några håligheter i milan utan det gällde att klubba ner dessa så fort de uppstod. Dessa håligheter samlade brännbara gaser som kunde explodera och kasta stybben på stora delar av milan och då var en okontrollerad brand igång på några sekunder. Hann inte kolaren att få på ny stybb och täta det uppkomna hålet illa kvickt kunde flera månaders arbete gå förlorat. "Och den brödlöses sorg ska bli din" som Dan Andersson skriver i en av sina kolarvisor.

Våren och sommaren var tiden att hugga kolveden och då ofta rensningar efter vinterns avverkningar, men även ungskogsgällringar kunde ge bra med virke. Detta gäller i senare tid. I liggmilornas tid när järnbruken runt Siljan var stora förbrukare av kol handlade det knappast om några gallringshuggningar. Då fanns det fortfarande orörda marker där vindfällan och torrskog dominerade. I en sådan trakt behövde man nog inte rensa så stort område för att få virke till en mila. Hade ett kolarlag etablerat sig på en trakt så låg det väl nära till hands att använda platsen så länge det fanns lämpligt virke inom bekvämt räckhåll. Under 1800-talet blev det också stora kalhyggen på Solleröskogen just genom kolningen. Kolen kördes sedan direkt till bruken, för Solleröskogens del då främst till Siljansfors, eller till de kolhus som fanns på flera ställen vid Siljan bl a vid Mångåns utlopp. Därifrån fraktades kolen med pråmar till bruken runt Siljan. I senare tid var det främst järnvägen som fraktade kolen till förbrukare. Det var en imponerande syn att en gnistrande kall vinterdag på 1930-talet få se en hel karavan med kolkörare med två eller tre kolskrindor efter varje häst och en kolsvart gestalt som körde.

Ett exempel på att det gick åt massor med ved och virke vid ett stort bruk är Falun som under medeltiden gjorde slut på all skog i ett stort område runt staden. Där användes massor av ved till tillmakningen, alltså den teknik med

eldning och vattenbegjutning av berget som medförde sprickbildning och möjlighet att med handverktyg få loss malm från berget. Mycket ved gick även åt för rostning av malmen och även för kopparsmältningen. Stegar och gruvstöttor drog också mycket virke. Falu gruva ägdes av staten som kunde avgränsa stora områden där gruvan hade ensamrätt till all virkesfångst. Solleröskogen ingick i det område där Falun hade ensamrätt till skogen. Denna rätt utnyttjade troligen aldrig Kopparberget men från de nedre Siljanssocknarna gick mycket ved och kol till Falun. När Siljansfors bruk anlades år 1738 sökte Falun hindra bruket att köpa kol från Solleröskogen. Detta löstes så att bruket inte frågade var de hade hämtat kolen när bönderna kom och ville sälja.

Ett arbetsmoment från arbetet med kolningen.

Det är Karl Lärka som är både kolare och fotograf

När en mila var utkolad var man noga med att täppa till alla öppningar som kunde släppa in luft i milan och på så sätt försöka kväva den eld som fanns. Efter några dagar hade milan svalnat så mycket att man kunde öppna och med en kolharka riva ut kolen. En både arbetsam och sotig sysselsättning. Det var fortfarande både eld och värme i kolen. En man brukade ha fullt arbete att med en vattenbytta och en skopa släcka den eld som var kvar i kolen. Man bar nu ut kolen med en kolkorg och lade upp

dem i en hög eller sträng i närheten. Än var inte vaknätterna slut för kolaren, det fanns alltid glöd och gnistor kvar i kolhögen och en vindpust kunde snabbt dra fram en öppen eld.

Kolningsarbetet har alltid varit omgivet med mystik och magi. Under långa vaknätter kunde det hända att kolaren råkade slumra till lite för länge. En lätt knackning på kojdörren och han fick bråttom att komma ut till milan och klara tillbudet. Han kanske rentav hann se en skymt av skogsfrun eller vad hon nu hette. Det gällde att hålla sig väl med makterna och inte göra något som kunde förtörna dessa skogsväsen. Hade han dem på sin sida kunde han känna sig trygg.

Några år in på 1900-talet började liggmilorna att ersättas av resmilor. I dessa restes tremeters ved på plan mark mot en stolpe i mitten. I dessa milor gick kolningsprocessen betydligt snabbare än i de gamla liggmilorna. En resmila kolades vanligen ut på 7-8 dygn. Snart kom nästa förbättring. Man satte en skorsten av trä eller plåt bredvid milan och drog en kanal till denna skorsten. Detta gjorde att draget i milan blev bättre och milan kolade ut ett eller annat dygn snabbare.

Så småningom blev behovet av kol betydligt mindre än vad det hade varit tidigare. De små järnbruken hade upphört med verksamheten och järnframställningen hade koncentrerats till större enheter med andra uppvärmningsmetoder. Ännu på 1930-talet gick dock mycket kol från Solleröskogen. Under senare tid har hembygdsföreningar och turistorganisationer kolat några milor för att inte alldeles tappa kunskapen om gamla tekniker. Turistintresset är naturligtvis det viktigaste motivet för att satsa på denna verksamhet.

Smederna använder mycket kol än, men frågan är väl om inte grillkolen dominerar marknaden i dag.

Erik Pettersson